

HUMANIZAM I PSIHOANALIZA

Naslov ovog eseja* može neke čitaoce iznenaditi. Oni se mogu pitati: »Kakve ima veze jedno filozofsko gledište, humanizam, sa psihoanalizom, jednom terapijom mentalnih bolesti?«. Cilj ovog spisa jeste upravo da pokaže unutar-nju vezu između humanizma i psihoanalize, kroz diskusiju nekih suštinskih odlika oba sistema.

Šta je humanizam? Uobičajena definicija je da je to bio pokret u XV i XVI veku, koji je predstavljao povratak proučavanju antičke, posebno grčke i latinske literature i umetnosti. Mada je ovo istinito, dosta je usko i površno. Kao prvo, zbog toga što se humanizam ne ograničava na renesansu, već se nastavlja i u doba prosvetiteljstva, te predstavlja temelj i novog preporoda u humanističkom pokretu naših dana. Drugo, zato što je renesansni humanizam, slično svom nastavku kroz XVIII, XIX i XX vek, bio izraz globalne filozofije koja je, uprkos mnogim unutar-njim razlikama, bila okarakterisana nekim fundamentalnim idejama kao i određenim ljudskim stavom zajedničkim svim humanističkim misliocima. Humanizam, i u hrišćansko-religioznim i u svetovnim manifestacijama, karakteriše *vera u čoveka i njegovu sposobnost razvoja do najviših stupnjeva, u jedinstvo ljudske rase, u toleranciju i mir, i u razum i ljubav kao snage koje omogućavaju čoveku da ostvari sebe, da postane ono što može.*

Izložićemo filozofiju humanizma nešto detaljnije. Najvažnija i najosnovnija misao humanizma jeste ideja da čovečanstvo — (lat. humanitas) — nije apstrakcija, već stvarnost: da je u svakoj individui sadržano sve što je ljudsko; da je svaki čovek celo čovečanstvo; da svaka individua predstavlja celo čovečanstvo i, otud, da su svi ljudi jednaki, ne po svojoj narodnosti i talentu, već po svojim osnovnim ljudskim kvalitetima. Ovaj pojam jednakosti je ukore-

* Erich Fromm, Humanism and Psychoanalysis, *Contemporary Psychoanalysis*, Vol. II, No 4, 1975.

njen u judeo-hrišćanskoj tradiciji. *Stari zavet* nam govori da su stvoreni samo *jedan* muškarac i *jedna* žena, i da su oni stvoreni slični Bogu; talmudsko tumačenje je da *Biblija* ovde hoće da kaže da ako neko uništi individuu, to je kao da je uništio čitav svet; a ako neko spase pojedinca, to je kao da je spasao celo čovečanstvo. U hrišćanskoj tradiciji ideja jedinstva čovečanstva izražena je u figuri Hrista koji je Bog i čovek, a kao čovek on nije Jevrejin ili Grk, već je samo čovek, sin čovečji.

Upravo je ova tradicija nastavljena u humanizmu renesanse, kako u njenim religioznim tako i u njenim svetovnim oblicima. Jedan od najvažnijih predstavnika hrišćansko-renesansnog humanizma, Nikola iz Kuze (Nicholas de Cusa), učio je da je fundamentalni pojam humanosti otelotvoren u Hristu. Hristova humanost, prema de Kuzi, postaje i najviši dokaz njegovog unutarnjeg jedinstva. Različito, pa ipak u osnovi blisko shvatanju Nikole de Kuze, jeste Lajbnicovo i Spinozino mišljenje. Lajbnic kaže: »U našem vlastitom biću sadržana je klica, otisak, simbol božanske prirode i njene prave slike«. Ovo znači, citiramo Kasirera, da »samo najviši razvoj svih ljudskih energija, a ne njihovo ujednačavanje, niti njihovo utrnuće, vodi pravom bivstvovanju u najvišoj harmoniji i do najintenzivnije punoće stvarnosti«.

Lajbnic ovde iznosi ideju koja se provlačila kroz humanističko mišljenje od renesanse: individualno i univerzalno nisu suprotnosti, već se mogu razumeti samo u njihovom međusobnom odnosu; razvoj univerzalnog je utemeljen na potpunom razvoju individualnog.

Spinoza iznosi ideju jedinstva ljudske rase u svom pojmu »modela ljudske prirode«, za koji izvesni zakoni važe, zakoni koji niti potpuno određuju čoveka niti ga ostavljaju potpuno slobodnim. Umesto što ga nazivaju, kao što se često čini, deterministom, bilo bi bolje zvati Spinozu »alternativistom«; pod tim podrazumevam shvatanje da čovek ima slobodu izbora, ali da on može da bira samo između izvesnih alternativa koje su određene njegovom prirodom uopšte i karakterom svakog pojedinca lično. Spinoza je postao utemeljivač moderne naučne psihologije i on je usko vezan za Frojda ne samo preko shvatanja modela ljudske prirode, već takođe preko svog shvatanja nesvesnog, preko ideje da je čovek vođen silama kojih nije svestan. Kako je on to formulisao, čovek veruje da je slobodan pošto poznaje svoje želje, ali on nije svestan uzroka svojih želja.

Filozofi prosvetiteljstva nastavljaju ovu misao teologa i humanista renesanse u XVII veku.

Ideju jedinstva ljudske rase izrazio je Hjum, koji kaže: »Čovečanstvo je tako isto u svim vremenima i na svim mestima da nas istorija ne obaveštava ni o čem novom i neobičnom u ovom pogledu. Glavna korist od nje je jedino u otkrivanju konstantnih dokaza o ljudskoj prirodi«.

Herder je rekao da svaka životinja postiže ono što treba da postigne u skladu sa svojom instinktualnom organizacijom. Čovek, nasuprot tome, tako ne čini. On nije rođen kao potpuno humano biće, već on sebe mora *razviti* u potpuno humano biće. Prema Herderu, ono što je specifično ljudsko jeste najviši procvat kulturnog i prirodnog razvoja.

Čovekov zadatak je da postane čovečan.

Lesing je izrazio istu ideju na sličan način. On je preuzeo pojam Joakima de Fiorija (Joachim de Fiori), *Treće carstvo* (Das Dritte Reich), naslov koji je Hitler tako cinično zloupotrebio, u kome on veruje da bi sukob između čoveka i čoveka bio razrešen ako bi svaki pojedinac postao svestan svoje čovečnosti.

Možda nije niko izrazio humanističku ideju jedinstva čovečanstva tačnije i jasnije nego što je to učinio jedan od najvećih humanista: Gete. On je rekao: »Čovek nosi u sebi ne samo svoju individualnost, već celokupnu humanost, sa svim svojim mogućnostima, mada on može da ostvari sve ove potencijale samo na ograničen način zbog spoljašnjih ograničenja svoje individualne egzistencije«.

Ovde se neću zadržavati na objašnjavanju kako shvatanje jedinstva ljudske rase, humanosti sadržane u svakoj individui kao potencijal, jeste tema koja leži u osnovi shvatanja Kjerkegora, humanističkih socijalista, Svajcera, Rasela i Ajnštajna. Mogu reći samo to da je humanizam uvek bio reakcija na pretnju dehumanizacije, na pretnju, čak, egzistenciji ljudske rase. U šesnaestom veku, humanizam je bio odgovor na pretnju fanatizma i destruktivnosti verskih ratova; u osamnaestom i devetnaestom veku on je bio odgovor na pretnju nacionalnih ratova i na preobražavanje čoveka u sredstvo za proizvodnju. Kao što to veliki humanistički pesnik Helderlin izražava u ovim tragičnim redovima:

Vidiš umetnike, ali ne vidiš ljudska bića.

Vidiš mislioce, ali ne vidiš ljudska bića.

Vidiš sveštenike, ali ne vidiš ljudska bića

Vidiš gospodare i slugu, stare i mlade, ali ne vidiš ljudska bića.

U našem vremenu humanizam je reakcija na opasnost od totalne birokratizacije čoveka i od sveuništavajućeg nuklearnog pustošenja, koje bi uništilo bar polovinu čovečanstva i svu civilizaciju.

Humanistički mislioci govore o humanosti inherentnoj svakoj individui; oni govore, koristeći drukčije termine, o *čovekovoju suštini*, ali oni ne podrazumevaju pod rečju »suština« neku fiksiranu supstanciju koja postoji u čoveku i koja se ne menja u istorijskom procesu. Njihov pojam *čovekove suštine*, to će reći, onoga na osnovu čega čovek jeste ono što jeste — naime, čovečan — ne odnosi se na nepromenljivu supstancu, već na *potencijale* i *moćnosti* koje postoje u svim ljudima. Prema njima, *čovekova suština* jeste konfiguracija uslova osobenih za ljudsko postojanje. Sam čovek u procesu istorije može i mora da razvije ove humane potencijale svojim vlastitim naporom i svojom vlastitom aktivnošću. Tako, počinjući sa filozofijom renesanse, i sve više u potonjim vekovima, istorija postaje dimenzijom, koja omogućuje čoveku da razvije humanost ili, govoreći Hegelovim rečima, u kojoj subjekt prevodi sebe »iz noći mogućnosti u dan ostvarenja«.

U isti mah dok je ideja da je celokupno čovečanstvo sadržano u svakom čoveku, i da čovek razvija svoju humanost u istorijskom procesu, najosnovnija ideja humanizma, ja ne mogu preskočiti spominjanje, makar i sasvim kratko, nekih drugih aspekata humanističke misli, koji se, slično spomenutima, nalaze u razvoju od renesansnog do savremenog humanizma. Da spomenemo samo one najosnovnije, to su ideja čovekovog dostojanstva, snage, slobode i radosti, i ljubavi kao osnovne sile celokupnog stvaranja.

Govoreći o shvatanju čovekovog dostojanstva, želim da spomenem dva velika humanista renesanse: Đanoca Manetija (Gianozzo Manetti) i Pika dela Mirandolu. Maneti je napisao knjigu *De dignitate et Excellencia Hominis* (O dostojanstvu i uzvišenosti čoveka), u kojoj je rekao da je čovek slobodan, veliki i dostojanstven. Nasuprot njemu, papa Inocentije, predstavnik srednjovekovnog papskog apsolutizma, napisao je *De Miseriae Humane Vitae* (O bedi ljudskog življenja), koja proklamuje: čovek je nečist; on je slab i nepostojan, i otuda on mora biti usmeravan strogim autoritetom. Manetijev savremenik, Piko dela Mirandola, u svom *Oratio de Hominis Dignitate* (Beseda o čovekovom dostojanstvu), piše: »Nismo te stvorili ni nebeskim ni zemaljskim, ni smrtnim ni besmrtnim, tako da možeš biti slobodan, u

skladu sa sopstvenom voljom i čašću, da budeš vlastiti tvorac i graditelj. [...] Ti nosiš u sebi klice univerzalnog života«.

Postoji kontinuitet od renesansnog shvatanja čovekovog dostojanstva do Švajcerovog (Albert Schweitzer) »dubokog poštovanja života«; iako ova dva shvatanja nisu identična, ipak su deo jednog istog poštovanja čovekove veličine, koje karakteriše humanističko mišljenje. To je isto osećanje koje se ispoljilo kod Antigone kada ona kaže: »Ima mnogo čudesnih stvari, ali nema ništa čudesnije od čoveka«.

Blisko povezana sa idejom čovekovog dostojanstva jeste humanistička vera u čovekove mogućnosti za dobro i u čovekovu sposobnost da bude slobodan. Ovo ne označava verovanje da čovek *jeste* dobar, već da on ima potencijale za dobrotu, da on *može* da bude dobar; da on ima sposobnost samousavršavanja. Rani se humanizam, kao što ističe Kasirer nikad nije osmelio da otvoreno napadne dogmu o čovekovom padu, ali su se njegova osnovna intelektualna nastojanja kretala u pravcu podriivanja snage ove dogme. Uticaj pelagijanizma u religioznom stanovištu humanizma postaje sve jasniji. Pokušaji oslobođenja od jarma avgustinijanske tradicije postaju sve svesniji.

Važno je uzgred spomenuti da se Luter i glavni tok reformacijskog mišljenja fundamentalno razlikuju od humanizma. Luter je bio čovek straha, sujeverja i mržnje. Humanisti su bili ljudi humanog samopotvrđivanja, poverenja i tolerancije. Upravo zato što su verovali u čovekove potencijale, mogli su da veruju u čovekovu slobodu. Ne samo u slobodu *od* političkog ropstva, već i u slobodu *da* ostvaruje svoju humanost.

Još jedna crta humanističkog mišljenja mora biti spomenuta čak i u ovom kratkom objašnjenju, pošto je to presudno za razumevanje humanizma u prošlosti i uloge humanizma danas. Upravo zato što su humanisti verovali u jedinstvo čovečanstva, zatim što su imali veru u čovekovu budućnost, zato što su bili univerzalisti, oni nisu bili fanatici. Štaviše, oni su videli ograničenja i katoličkog i protestantskog gledišta, jer nisu sudili sa uskog stanovišta jedne osobene organizacije i moćne grupe, već sa stanovišta interesa čovečanstva. Otud su humanisti *tolerantni*. Njihov cilj je bio da se izbegnu verski ratovi i da se postigne koegzistencija između katolika i protestanata, ili čak, kao što je jedan od njihovih velikih predstavnika Postel izjavio, sa Husitima i Turcima. Naslov knjige koju je Postel napisao je karakterističan: *De Orbis Terrae-Concord* (1544) (O glo-

balnom uzajamnom razumevanju). On je tražio za pojednostavljenim oblikom Hrišćanstva, koji bi mogao ujediniti sve religije i vere, a 1574. pokušao je da osnuje ligu naroda i vera, ligu svih ljudi dobre volje i čestitosti. Erazmo i drugi humanisti uvideli su do kakvih užasnih rezultata može dovesti religiozni fanatizam. Oni su pokušali da spreče izbijanje religioznih ratova propovedanjem tolerancije i uzajamnog razumevanja, ali nisu uspeli. Tridesetogodišnji rat doneo je nezamislive patnje centralnoj Evropi, a religiozna tolerancija koja je konačno postignuta Vestfalskim mirom samo je delimično ostvarenje humanističkog cilja. Da su pobedili u borbi ideja ne samo da ne bi došlo do tridesetogodišnjeg rata sa njegovim nehumanim fanatizmom, već je moguće da bi sudbina Evrope i celokupnog čovečanstva imala drukčiji tok.

Dolazimo sada do pitanja: Kakav je odnos psihoanalize prema humanizmu? Pre svega, ne sme se zaboraviti da je Frojd smatrao psihoanalizu ne samo terapijom neuroza; ona je takode teorija čoveka; i više od toga, ona je reformistički pokret u duhu prosvetiteljskog humanizma, sa ciljem da osposobi čoveka da kontroliše iracionalnost svoje prirode razumom i samosvešću; ovaj cilj je Frojd jednom izrazio ovim rečima: »Gde se nalazi *id* treba da bude *ego*«. Optimalni razvoj čoveka kao racionalnog i nezavisnog bića bio je cilj Frojdovog humanizma.

Moglo bi se reći da u svom shvatanju deteta, Frojd ponekad izgleda da govori jezikom Avgustinovim pre nego Pelegijevim i humanističkim. Ali, dok je to tačno (a ovde nema vremena za detaljnu analizu ovog gledišta), ne menja se činjenica da Frojd uglavnom učestvuje u tradiciji prosvetiteljskog humanizma. Frojdov humanistički stav našao je interesantan izraz u njegovom celokupnom shvatanju psihoanalitičke terapije. U ovom periodu sve veće mehanizacije i masovne kulture, Frojd je predložio metod po kome analitičar provodi stotine časova sa jednim pacijentom, sa namerom da ga razume i da mu pomogne. Ja ne hvalim to što analitička teorija uzima toliko mnogo vremena; naprotiv, svi psihoanalitičari žele da skrate dužinu terapije. Ono o čemu ja govorim ovde jeste Frojdova hrabrost u predlaganju da tako mnogo vremena i pažnje treba posvetiti *jednoj* osobi. Ovo je, zaista, metod ukorenjen u duh humanizma, u duh poštovanja individualnog.

Psihoanaliza kao teorija čoveka ima humanističke crte koje sam već spomenuo u vezi sa Spinozom. Za Frojda, kao i za Spinozu,

ljudska priroda je totalitet, sa sopstvenim zakonima, bez obzira na kulturu ili na rasu kojoj individua može pripadati. Frojd je razvio model ljudske prirode, koji, bilo da se neko slaže sa njegovim specifičnim teorijama ili ne, nastavlja Spinozino osnovno humanističko shvatanje univerzalnosti ljudske prirode.

Za sada, mi smo govorili samo o površnim aspektima humanističkog karaktera psihoanalize. Moramo, sada poći dalje, do centralnog problema: psihoanaliza je metod čiji je cilj *otkrivanje nesvesnog*. Ona očekuje da se prodiranjem kroz odbrane i otpore svesnog mišljenja može dospeti do nesvesne realnosti koja je skrivena iza paravana svesti; ona, dalje, očekuje da u procesu stvaranja nesvesnog svesnim, neurotični simptomi i crte karaktera mogu biti izlečene.

Bez ulaženja u raspravu o teoriji neuroza i njihovog lečenja, možemo se pitati: Kakav je proces osvešćenja nesvesnog?

Pre svega ću reći da, precizno govoreći, nema takve stvari kao što je »nesvesno«. Činjenica je da se u nama nalaze iskustva kojih smo mi svesni i druga kojih to nismo. Frojd je verovao, kao Spinoza ili Niče pre njega, da *većina onoga što je stvarno nije svesno, a većina od onoga čega smo svesni nije stvarno, već da je fikcija i kliše*.

Zbog čega je to tako? Čovek uvek živi u specifičnoj vrsti društva; to može biti društvo lovaca na ljudska bića i agresivnih ratnika, miroljubivih i kooperativnih seljaka, feudalnih kmetova i zanatlija, ili modernih industrijskih radnika i činovnika; on mora živeti u društvu ako uopšte želi da živi, i svako društvo mora stvarati i oblikovati pojedinačne energije tako da pojedinac *želi da čini ono što mora da čini*; nužnosti društva postaju transformisane u lične potrebe, u »društveni karakter«. Govoreći konkretno, u društvu ratnika pojedinac mora *želeti* da napada i pljačka, u društvu miroljubivih seljaka on mora *želeti* da saraduje i deli; u modernom industrijskom društvu on mora *želeti* da radi, da bude disciplinovan, on mora biti ambiciozan i agresivan, on mora *želeti* da troši i konzumira (u devetnaestom veku da štedi i sakuplja). Ali društvo stvara društveni karakter ne samo podstičući izvesna stremljenja i nagone već, takođe, i potiskivanjem onih tendencija koje su nespojive sa društvenim obrascima. Evo jednog primera: u ratničkom plemenu može biti nekoliko pojedinaca koji ne vole pljačkanje i ubijanje. Ali, gotovo sigurno, oni neće biti *svesni* sopstvenog osećanja nezadovoljstva. Oni

moгу na dan napada na susedno pleme razviti psihosomatski simptom kao što je povraćanje ili paraliza jedne ruke; njihovo telo će izraziti njihovo nezadovoljstvo, ali njihov um neće biti svestan toga.

Ova potiskivanja deluju ne samo s obzirom na izvesna društveno tabuisana stremljenja, već naročito s obzirom na jednu osnovnu činjenicu: u svim društvima u kojima postoji sukob između ljudskih interesa svih pojedinaca i društvenih interesa datog društva (i njegove elite), društvo će se postarati da većina ljudi ne postane svesna ove protivrečnosti. Veće protivrečnosti između posebnih interesa preživljavanja datog društvenog poretka i ljudskih interesa svih njegovih članova, moraju voditi jedno društvo do više potiskivanja. Jedino kada su društveni interesi i ljudski interesi pojedinca istovetni potreba za potiskivanjem će nestati.

Ali zašto je, možemo se pitati, čovek tako spreman da potiskuje ono što oseća, misli i doživljava? Frojd je mislio da razlog leži u strahu od oca i od njegove pretnje kastracijom. Ja verujem da je strah dublji i da je socijalnog karaktera: čovek se ne plaši ničeg više nego toga da bude prognan, izolovan, usamljen. Zapravo, krajnja i kompletna izolacija je ravna ludilu. Ako neko društvo utvrdi zakonitost da izvesna iskustva i misli ne smeju da se osete i misle svesno, prosečni pojedinac će slediti ovaj red, zbog pretnje ostrakizmom, koja se u protivnom implicira. *Formalno* govoreći, dakle, šta je nesvesno a šta svesno zavisi (osim individualnih, porodično uslovljenih elemenata i uticaja humanističke svesti) od strukture društva i od obrazaca osećanja i mišljenja koje ono proizvodi. Što se tiče *sadržaja nesvesnog*, nijedno uopštavanje nije moguće. Ali se može zaključiti da nesvesno uvek predstavlja celog čoveka, sa svekolikim njegovim potencijalima za tamu i svetlost; ono uvek sadrži osnovu za različite odgovore koje je čovek sposoban da pruži na pitanje koje mu postavlja egzistencija. U ekstremnom slučaju najrepresivnijih kultura, koje su usmerene ka vraćanju na animalnu egzistenciju, baš ta želja je preovladajuća i svesna, dok su sva stremljenja da se izdigne iznad ovog života potisnuta. U kulturi koja se pomerila od regresivnog do duhovno-progresivnog cilja, arhaične snage koje predstavljaju tamu jesu nesvesne. Ali čovek, u svakoj kulturi, *ima sve potencijale*: on je arhaičan čovek, grabljiva zver, ljudožder, idolopoklonik, a on je i biće sa sposobnošću za razumnost, za ljubav, za pravdu. Sadržaj nesvesnog nije, dakle, niti samo dobro niti zlo, racionalno niti iracionalno; ono je

oboje; ono je sve što je čovečno. Nesvesno je ceo čovek — umanjen za onaj deo čoveka koji korespondira vlastitom društvu. Svest predstavlja društvenog čoveka, mrežu slučajnih ograničenja istorijskom situacijom u koju je jedna individua bačena. Nesvesno predstavlja univerzalnog čoveka, ukorenjenog u kosmos: ono predstavlja biljku u njemu, životinju u njemu, duh u njemu; ono predstavlja njegovu prošlost sve do zore ljudske egzistencije, i ono predstavlja njegovu budućnost sve do dana kada će čovek postati potpuno human i kada će priroda biti humanizovana kao što će čovek biti »naturalizovan«.

U Frojdovom shvatanju, učiniti nesvesno svesnim ima ograničenu funkciju, pre svega zato što nesvesno po pretpostavci sadrži uglavnom potisnute, instinktualne želje, utoliko ukoliko su one nespojive sa civilizovanim životom. On se bavi instinktualnim željama, kao što su incestualni impulsi i kastracioni strah, svesnost kojih je, kako se smatra, potisnuta u istoriji pojedinačne individue. Svest o potencijalnom impulsu pretpostavljalo se da vodi do njegove dominacije od strane pobjedničkog *ega*. Ako pođemo izvan Frojdovog shvatanja nesvesnog i sledimo shvatanja iznesena gore, onda Frojdov cilj, transformacija nesvesnog u svesno (*ida* u *ego*), dobija šire i produbljenije značenje. *Pravljenje nesvesnog svesnim pretvara puku ideju univerzalnosti čoveka u živo iskustvo ove univerzalnosti; to je iskustveno ostvarenje humanosti.*

Iskusiti svoje nesvesno znači da ja znam sebe kao ljudsko biće, da ja znam da nosim u sebi sve što je humano, da mi ništa ljudsko nije strano, da ja znam i volim stranca zato što sam ja prestao da budem stranac sebi samom. Iskustvo mog nesvesnog je iskustvo moje humanosti, koje mi omogućava da kažem svakom ljudskom biću, »Ja sam ti«. Ja mogu tebe razumeti u svim tvojim osnovnim kvalitetima, u tvojoj dobroti i u tvojoj zlobi, i čak u tvojoj ludosti, upravo zato što je sve to, takođe, u meni. Ne samo čistota i tolerancija uopšte prema bližnjem proizlazi iz ovog iskustva, već posebno sposobnost analitičara da razume svog pacijenta. On može znati puno toga o pacijentu, ali on će znati *njega*, razumeti njega tek onda kada je pronašao u sebi, čak iako u manjem stepenu, sve ove tendencije i želje, koje on pokušava da otkrije u nesvesnom svoga pacijenta.

Ja sam pokušao da naznačim da je, u njenim najdubljim korenima psihoanaliza deo humanističkog pokreta koji počinje pre petstotina godina u Evropi. Renesansni humanizam za-

ista je bio nešto više od povratka na klasično učenje. Bilo je to obnavljanje hebrejskog, grčkog i latinskog humanizma. To je bio oblik u kome je savremeni čovek oslobodio sebe okova srednjovekovnog autoriteta. To je bio protest protiv svetovnih i crkvenih ograničenja čovekove misli i aktivnosti. To je bio protest protiv religioznog fanatizma i nacionalizma i protest protiv čovekove podložnosti ideologiji ekonomskih interesa. Potpuno ispravno, istoričar Fridrih Heer naziva renesansni humanizam *Trećom silom*. To je ta snaga koja je imala veru u čoveka i veru u razum, i koja je pokušala da spreči katastrofu koju su fanatizam i nehumanost najzad doneli Evropi. Ova treća sila transcendirala je fanatičnu religioznu pristrasnost šesnaestog veka, upravo kao što danas humanistička treća sila pokušava da transcendira fanatizam političke pripadnosti. Budućnost čovekova zavisi od snage humanizma u našem vremenu, i mi se nadamo da će psihanaliza služiti ideji humanizma i da će doprineti njenoj snazi.

(Preveo sa engleskog ŽARKO TREBJEŠANIN)

